

بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی بر اساس نماگرهای اصلی آن در قرآن و حدیث

سیدمحمد موسوی مقدم^{*}، مروت محمدی^۲

۱. استادیار، دانشکده الهیات، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران
۲. دانشجوی دکتری، دانشکده الهیات، پردیس فارابی دانشگاه تهران، قم، ایران

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۲/۱۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۶/۲۸)

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی در قرآن و روایات بود. بدین منظور توصیف‌های انجام‌گرفته از نهاد مسجد در قرآن و روایات بر اساس نماگرهای سرمایه اجتماعی ساماندهی شده است، تا از این طریق نقش آفرینی مسجد در تولید روزافزون سرمایه اجتماعی درک شود. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی بر اساس منابع اصیل اسلامی است. توصیف‌های انجام‌گرفته از نهاد مسجد بیان‌کننده کارکردهایی به‌مراتب فراتر از صرف محل عبادت بودن آن (به معنای خاص عبادت فردی) است. این نهاد، از طریق اثرگذاری مستقیم بر عناصر هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت، سبب تولید و توزیع سرمایه اجتماعی می‌شود. دو عنصر نخست، سبب پیوند ذهنی افراد و در نتیجه تمایل آنان به حضور در اجتماع مسجدمحور، و عنصر بعدی، زمینه پیوند عینی آنان در نهادهای تشکیل‌شده درون نهاد مسجد را فراهم می‌کند.

کلیدواژگان

روایات، سرمایه اجتماعی، قرآن، مسجد، مشارکت.

مقدمه

نهاد مسجد در فرهنگ اصیل دینی و نگرش بزرگان دین جایگاه بسیار رفیع و ویژه‌ای دارد، به طوری که در حدیث قدسی آمده است مسجد خانه خداوند در روی زمین است (حرعاملی، ۱۴۰۹ هـ.ق، ج ۱، ص ۳۸۹) و در روایتی از رسول خدا (ص) از مساجد به عنوان بهترین زمین‌ها یاد شده است (نوری، ۱۴۰۸ هـ.ق، ج ۳، ص ۴۴۷). بی تردید، این نهاد یکی از اصلی‌ترین پایگاه‌های تقویت دینداری امت اسلامی است. توصیف‌های عدیده‌ای که درباره مساجد در منابع اصیل اسلامی وارد شده است، بیان‌کننده کارکردی فراتر از عبادت فردی برای مسجد است. در سیره پیشوایان معصوم (ع)، مسجد محل مراجعت مردم، سنگر جهاد فکری، محل تعلیم و تعلم، مستحکم‌ترین سنگر مبارزه با استبداد، و مرکز تبلور روح وحدت و یکپارچگی امت اسلامی محسوب شده است. تحلیل این‌گونه توصیف‌ها از جایگاه مسجد به عنوان یکی از اساسی‌ترین نهادهای سازمان معارف دین، از نقش بسزای آن در تولید و توزیع سرمایه اجتماعی در جامعه اسلامی حکایت می‌کند.

بیان مسئله

دین به عنوان مجموعه‌ای از آموزه‌های مرتبط با حیات انسان، باید نگرش‌های اجتماعی را در خود نهفته داشته باشد، تا از این طریق بتواند حیات اجتماعی انسان‌ها را ساماندهی کند. در سازمان معارف دین به منظور تحقق اهداف اجتماعی حیات انسان نهادهایی مانند نهاد امر به معروف و نهی از منکر (به عنوان نظارت همگانی)، نهادهای اقتصادی مانند خمس و زکات (برای تأمین مالی نظام اجتماعی و هزینه‌کرد آن در بهبود شرایط حیات انسان‌ها، به عنوان مشارکت همگانی)، نهاد مسجد (پایگاهی برای اجتماع مسلمین و استفاده از ظرفیت‌های آنان برای تحقق اهداف اسلامی) تعبیه شده است (فتحی، ۱۳۷۹، ص ۱۷).

توصیفات انجام‌گرفته از مسجد در منابع اسلامی بیان می‌کند که اساس تشکیل آن برای به‌منصه ظهور رساندن ظرفیت‌های اجتماعی مسلمین بوده است و کارکرد آن منحصر به عبادات شخصی نیست. به دلیل همین رویکرد اجتماعی مسجد، برخی از نمازگرایان سرمایه اجتماعی از جمله

آگاهی، اعتماد، مشارکت عمومی، تشکیل شبکه‌های اجتماعی و جز آن در توصیف‌های یادشده قابل شناسایی است.

بر این اساس، پرسش‌های پژوهش حاضر این است که نهاد مسجد از منظر قرآن و روایات چه نقشی در تولید و توزیع سرمایه اجتماعی دارد و نماگرهای مرتبط با آن کدامند؟ بدین منظور، مقاله حاضر توصیف‌های نهاد مسجد در قرآن و روایات را بررسی کرده و با به‌کارگیری ظرفیت‌های دانش سرمایه اجتماعی، نماگرهای سرمایه اجتماعی در مسجد را شناسایی می‌کند.

مبانی نظری و پیشینه تحقیق

بررسی مفهوم سرمایه اجتماعی

علوم اجتماعی از دیرباز به عنوان یکی از دانش‌های حوزه روابط اجتماعی انسان‌ها، از مقولات متعددی مانند اعتماد، همبستگی، انسجام اجتماعی و جز آن بحث کرده است. این مقولات زمینه‌ساز شکل‌گیری مفهوم جدیدی با عنوان سرمایه اجتماعی شد. در حقیقت، توسعه نظری سرمایه اجتماعی به‌طور عمده، از رشته جامعه‌شناسی سرچشمه می‌گیرد (قلیچ‌لی، ۱۳۸۸، ص ۴۵). نخستین بار مبحث سرمایه اجتماعی، قبل از سال ۱۹۱۶، در مقاله‌ای توسط هانی‌فان^۱ از دانشگاه ویرجینیای غربی، که یک اصلاح‌گر امور مدرسه بود، مطرح شد. او در توضیح اهمیت مشارکت در تقویت حاصل کار مدرسه، مفهوم سرمایه اجتماعی را مطرح کرد (الوانی و سیدنقوی، ۱۳۸۱، ص ۳). این مفهوم در دهه ۱۹۹۰، به مفهومی اثرگذار تبدیل شده و در رشته‌های علوم اجتماعی بسیار به آن توجه شد (فقیهی و فیضی، ۱۳۸۵، ص ۳۰). اثرگذاری یادشده به این دلیل است که سرمایه اجتماعی دریچه‌ای به روی تحلیل و علت‌یابی مسائل اجتماعی گشود. به این معنا که دانشمندان علوم اجتماعی برای تحلیل و توصیف طیف وسیعی از فرایندهای اجتماعی از این مفهوم بهره برده و درصدد دستیابی به خاستگاه و نیز تأثیرگذاری آن‌ها بر دیگر مؤلفه‌های زیست

1. Hanifan

اجتماعی انسان از طریق مفهوم سرمایه اجتماعی برآمدند. از این رو، برخی دانشمندان، مفهوم سرمایه اجتماعی را جزء مفاهیمی به شمار آورده‌اند که دانشمندان علوم اجتماعی بارها، برای شناخت روابط اجتماعی آن را مطالعه کرده‌اند (Yang et al., 2011). محبوبیت این مفهوم برای محققان تا حدودی به علت طیف وسیع نتایجی است که بیان شد و سرمایه اجتماعی می‌تواند توجیه‌کننده آن‌ها باشد (Halpern, 2005, p.54). البته، مفهوم سرمایه اجتماعی، متوقف در علوم اجتماعی به معنای دانشگاهی آن نشد، و به سرعت به سایر دانش‌ها سرایت کرد. تحقیقات انجام گرفته در حوزه‌هایی مانند اقتصاد (Cuesta, 2009, p.37)، سیاست (Gilbert, 2009, p.57)، مطالعات فرهنگی (Lin, 2004, p.29)، مطالعات جرم‌شناسی (Barbieri, 2003, p.681) و جز آن مؤید این مطلب است. از این رو، می‌توان از سرمایه اجتماعی را مفهومی بین‌رشته‌ای دانست که توانسته است بر مطالعات مختلف در دانش‌های گوناگون تأثیر گذارد.

گسترده‌گی مفهوم سرمایه اجتماعی به لحاظ گونه‌های مختلف کاربرد آن در تحلیل‌های اجتماعی توسط اندیشمندان علوم اجتماعی، و نیز ورود این مفهوم به سایر حوزه‌های علم، زمینه قبض و بسط مفهومی آن را ایجاد کرده است، به طوری که تعریف‌های گوناگونی از آن بیان شده است و پژوهشگران را ناخواسته در تبیین آن درگیر کرده است.

کاربرد «سرمایه» در مفهوم «سرمایه اجتماعی» در بین اندیشه‌وران گوناگون زمینه‌ساز بحث و جدل‌های گوناگونی شده است که دستاوردهای فراوانی را برای نظریه سرمایه اجتماعی به ارمغان آورده است (پیران و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۱۳). به بیان دیگر، کوشش برای پاسخ به این پرسش اصلی که چه نقاط مشترکی بین مفهوم متداول سرمایه و کاربرد آن در سرمایه اجتماعی وجود دارد، زمینه‌ساز تحول مطالعات این حوزه شد. نخست، سرمایه اجتماعی منبعی است که به کمک آن می‌توان بر روی منابع دیگر سرمایه‌گذاری کرد، دوم، سرمایه اجتماعی تصاحب‌شدنی و تا حدودی تبدیل‌پذیر است و سوم، سرمایه اجتماعی مانند سرمایه فیزیکی و سرمایه انسانی، برای آنکه قدرت تولیدی خود را حفظ کند، نیازمند مراقبت و نگهداری است (نظریه‌پور و منتظری مقدم، ۱۳۸۹، ص ۵۷).

با این توضیح، تعریف زیر برای سرمایه اجتماعی در پژوهش پیش رو برگزیده شده است:

«سرمایه اجتماعی مجموعه نظام مند ارزش‌های غیررسمی، هنجارها، قاعده‌ها و تعهدها است که در جامعه استقرار یافته، باعث تسهیل و کارآمدی مناسبات میان اعضای آن جامعه شده و ظرفیت‌هایی برای دستیابی به هدف‌های خاص پدید می‌آورد» (پیران و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۲۵).

ابعاد سرمایه اجتماعی و نماگرهای آن

در متون نظری سرمایه اجتماعی انواع مختلفی از ابعاد سرمایه اجتماعی مشاهده می‌شود. ناهاپیت و گوشال با رویکرد سازمانی، جنبه‌های مختلف سرمایه اجتماعی را در سه طبقه ساختاری، رابطه‌ای و شناختی قرار دادند (Nahapiet & Ghoshal, 1998, pp.254-256). پاننام^۱ و همکاران او در پیمایشی گسترده، هشت شاخص اعتماد، مشارکت سیاسی، مشارکت معاشرتی و رهبری مدنی، اجتماعی سازی غیررسمی، بخشش و داوطلب شدن، مشارکت اعتقادی، برابری مشارکت مدنی در جامعه و تنوع دوستی‌ها را شاخص‌های مفهوم سرمایه اجتماعی مطرح کرده‌اند (Rogers et al., 2011, p.204).

در بین نماگرهای یادشده، سه عنصر هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت مهم‌ترین نماگرهای سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند. این اهمیت، هم از نظر تکرار آن در نظریه‌های مختلف و هم قابلیت قرارگرفتن آن‌ها به عنوان مبنا و زیرساخت سایر ابعاد سرمایه اجتماعی است. به عبارتی دیگر، معنای ابعاد مختلف سرمایه اجتماعی به نحوی از یکی از این عناصر سه‌گانه یا بیشتر دریافت می‌شود.

در این پژوهش، نقش مسجد در ارتباط با سرمایه اجتماعی از منظر هنجارهای مشترک، اعتماد و مشارکت بررسی خواهد شد. مطالعات فراوانی درباره مسجد انجام گرفته است که مهم‌ترین آن‌ها مربوط به مقالات برگزیده همایش سالانه روز جهانی مسجد است که در نه جلد با عنوان «فروغ مسجد» چاپ شده است. بررسی این مقالات نشان می‌دهد در هیچ‌یک از این مطالعات به

---

1. Putnam

مقوله سرمایه اجتماعی و نقش مسجد در تکوین و توسعه آن توجه نشده است، هر چند در برخی مقالات به طور ضمنی به موضوعات مطرح در سرمایه اجتماعی از جمله مشارکت اشاره شده است. رویکرد این مطالعات در اکثر موارد ناظر به کارکردهای مسجد بر اساس گزاره‌های تاریخی و رویایست. بنابراین، پژوهش حاضر، هم از نظر رویکرد، که مبتنی بر سرمایه اجتماعی و نمازگرای آن است و هم از نظر روش، که مبتنی بر تحلیل گزاره‌ها و دسته‌بندی آنهاست، نوآوری دارد. علاوه بر مطالعات پیش‌گفته، مقالاتی نیز به مبحث سرمایه اجتماعی با محوریت مسجد پرداخته است که برخی از آنها عبارت‌اند از:

مقاله بهنام عرب بافرانی با عنوان «بررسی نقش مساجد به عنوان ابزار مهندسی فرهنگی در سرمایه اجتماعی»، که مهندسی فرهنگی را به مبحث سرمایه اجتماعی ارتباط داده است و از این رهگذر به یکی از ابزارهای مهم مهندسی فرهنگی یعنی مسجد اشاره می‌کند. رقیه خواجهوند بدیعی در مقاله‌ای با عنوان «نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی در شهرهای اسلامی»، ضمن معرفی عملکردهای مسجد در شهرهای اسلامی از سرمایه اجتماعی ایجادشده حول آن بحث می‌کند. محمد سمیعی در مقاله‌ای با عنوان «سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران: مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت» با به‌کارگیری روش تحلیل شبکه اجتماعی برای سنجش میزان انباشت سرمایه اجتماعی در شبکه اجتماعی مساجد، مطالعه‌ای موردی روی مسجد هدایت تهران انجام داده است. محمدنقی نظریور در مقاله خود با عنوان «سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی؛ مطالعه‌ای درباره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام»، با تبیین مؤلفه مشارکت اجتماعی در اندیشه دینی، نقش آن را در فرایند توسعه اقتصادی با به‌کارگیری روش توصیفی و تحلیل محتوا بررسی کرده است. بر این اساس، از نهاد مسجد به عنوان یکی از نهادهای مهم در زندگی اجتماعی جوامع اسلامی یاد کرده و درباره آن بحث می‌کند.

بنابراین، مشاهده می‌شود مطالعه‌های فراوانی پیرامون نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی انجام گرفته است، اما این مطالعات گامی اساسی و مبنایی در پیگیری مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی و چگونگی ظهور و بروز آنها در نهاد مسجد از منظر قرآن و روایات برنداشته‌اند.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع تحقیقات تحلیلی-توصیفی است. بر این اساس، در این نوشتار بر آنیم به روش توصیفی و تحلیل محتوا و با به کارگیری منابع و کتاب‌های معتبر اسلامی، بین توصیف‌های انجام گرفته از مسجد در منابع اسلامی و عناصر اصلی سرمایه اجتماعی پیوندی برقرار کرده و در نهایت، به نقش مسجد در افزایش سرمایه اجتماعی اشاره کنیم. از این رهگذر، با روش تفسیر موضوعی، آیات و روایات مربوط به مسجد در قرآن جمع‌آوری و متناسب با عناصر سه‌گانه سرمایه اجتماعی دسته‌بندی شده است. در فهم معنای مفهومی و سیاقی آیات، تفاسیر معتبر به کار گرفته شده است و به منظور سنجش صحت و البته تکمیل آن، به روایات نیز مراجعه شده است.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق به شرح زیر بیان می‌شود:

بررسی نماگر هنجارهای مشترک در نهاد مسجد

یکی از ابعاد سرمایه اجتماعی، وجود هنجارهای مشترک است. اهمیت این نماگر به اندازه‌ای است که برخی آن را مترادف با سرمایه اجتماعی دانسته‌اند (فرانسیس، ۱۳۷۹، ص ۴۰). برخی دیگر، هنجارهای مشترک مانند همکاری، تعهد، احساس هویت جمعی و صمیمیت اعضای سازمان نسبت به هم را موجب تشکیل سرمایه اجتماعی می‌دانند (افجه و محمودزاده، ۱۳۹۰، ص ۶). این هنجارها و ارزش‌ها حاصل تأثیر نهادهای اجتماعی و اقتصادی است که ویژگی اعتماد متقابل، تعامل اجتماعی، احساس هویت جمعی و غیره را دارند. نهاد مسجد، بستر قابل توجهی برای شکل‌گیری و نمو هنجارهایی است که افراد مختلف با سلیقه‌های گوناگون در آن سهیمند.

خداوند متعال عمارت و آبادانی مسجد را فقط مختص کسانی قرار داده است که شاخصه ایمان داشته باشند: «إِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَ أَقَامَ الصَّلَاةَ وَ آتَى الزَّكَاةَ وَ لَمْ يَحْشَ إِلَّا اللَّهَ...» (توبه/۱۸)؛ مساجد خدا را تنها کسانی آباد می‌کنند که به خدا و روز قیامت ایمان آورده و نماز برپا دارند و زکات داده‌اند و جز از خدا نترسیده‌اند... عمارت در این آیه به‌طور مطلق بیان شده

است و به هر دو گونه عمارت باطنی و ظاهری اطلاق می‌شود، عمارت ظاهری مسجد به ساخت و تعمیر ظاهر آن، و عمارت باطنی به حضور و شرکت در برنامه‌هایش از جمله تحصیل علم (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ هـ.ق، ج ۲، ص ۳۲۷) برای رونق بخشیدن به آن است (طبرسی، ۱۳۷۲ هـ.ق، ج ۵، ص ۲۱؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۳۱۶). بنابراین، فقط آن دسته از مردمان حق عمارت مسجد را دارند که شاخصه‌های ایمان و عمل صالح داشته باشند.

در آیه یادشده، نخستین شاخصه عامران مسجد ایمان در نظر گرفته شده است، به طوری که بر اساس روایتی از رسول خدا (ص)، رفت و آمد شخص به مسجد گواه بر ایمان اوست (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ هـ.ق، ج ۶، ص ۱۷۶۶). تحقق این شاخصه منوط به انجام دادن گستره‌ای از اعمال صالح است که در قرآن به آن‌ها اشاره شده است. اما از آنجا که روی سخن در این آیه مسجد است، به مصادیقی از عمل صالح اشاره شده است که مبین کارکردهای مسجد است. این مصادیق عبارت‌اند از اقامه نماز، ایتای زکات و خشیت از خداوند متعال. تحلیل این سه عنصر در ارتباط با مسجد بیان‌کننده ظرفیت‌های مدنظر در ایجاد سرمایه اجتماعی است.

نماز علاوه بر اینکه خود مفاهیم و مضامینی مبتنی بر جمع‌گرایی دارد، در روایات متعددی نیز بر اقامه آن در مسجد تأکید شده است. پیامبر (ص) می‌فرمایند: نشستن در مسجد به انتظار نماز، عبادت است (کلینی، ۱۴۰۷ هـ.ق، ج ۲، ص ۳۵۶؛ مجلسی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ج ۸۰، ص ۳۸۰). امام صادق (ع) فرموده‌اند: همسایه مسجد جز در مسجد نماز نگذارد، مگر اینکه عذری داشته باشد یا بیمار باشد (مجلسی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ج ۸۰، ص ۳۷۹؛ نوری، ۱۴۰۸ هـ.ق، ج ۳، ص ۳۵۶). روایات دیگر بر اهمیت اقامه نماز به صورت جماعت در مسجد تأکید می‌کنند. از پیامبر (ص) نقل شده است که هرکس به مسجدی از مساجد خدا برای نماز جماعت برود، برای هر قدمی که برمی‌دارد، هفتاد هزار حسنه منظور می‌شود و به همان اندازه درجانش بالا می‌رود (مجلسی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ج ۷۳، ص ۳۳۶). شواهد یادشده بیان‌کننده این است که هم خود نماز و هم نحوه انجام دادن آن موضوعیت دارد. اقامه نماز در عین اینکه گواه بر ایمان فرد است و زمینه تعالی روحی را موجب می‌شود، انجام دادن آن به صورت جماعت و در مکانی به نام مسجد، گواه بر اهمیت بسط اندیشه توحیدی در جامعه و زمینه‌ساز انسجام اجتماعی افراد آن جامعه نیز نمی‌باشد. ماجرای مسجد

ضرار و مواجهه قاطع قرآن با آن، نمونه‌ای از این اهمیت است؛ زیرا این مسجد توسط منافقان و به قصد ایجاد تفرقه بین مسلمانان بوده است.

زمانی که اجتماع مسجد بر محور نماز هویت جمعی می‌یابند، تعهداتی برای اعضای آن اجتماع در نظر گرفته می‌شود که سبب هر قوام بیشتر آن باشد. امور مالی و اقتصادی مردم از جمله این تعهدات است که با عنوان زکات در این آیه مطرح شده است. زکات مطرح شده در این آیه زکات اصطلاحی فقهی نیست، بلکه مطلق انفاق در راه خدا (اعم از زکات واجب و غیره) است (طباطبایی، ۱۳۹۰ هـ.ق، ج ۶، ص ۱۱). پرداخت زکات آثار و برکاتی را می‌تواند به همراه داشته باشد که از جمله آن‌ها عبارت‌اند از تقویت و تعمیق روابط مردم و ایجاد زمینه برای تعاون و مساعدت متقابل، قوت یافتن فقرا و تقویت بنیه دینی مردم؛ از امام رضا (ع) درباره فلسفه پرداخت زکات نقل شده است: «فلسفه پرداخت زکات، قوت فقرا و تقویت و کمک‌رسانی در امور دینی آن هاست» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ هـ.ق، ج ۱۰، ص ۵۱)، تعدیل سرمایه‌های مادی و زدودن فقر و کینه از جامعه مسلمانان باعث می‌شود برخی مفاسد اجتماعی محو شود. امام صادق (ع) فرموده‌اند: «هیچ محتاج و گرسنه و برهنه‌ای در جامعه وجود نخواهد داشت، مگر به سبب گناهان اغنیا» (فیض کاشانی، ۱۴۰۶ هـ.ق، ج ۱۰، ص ۵۰). با توجه به آثار اجتماعی زکات، به نظر می‌رسد مساجد باید محور جمع‌آوری و توزیع زکات در جامعه مسلمان باشند. این امر به ایجاد سرمایه اجتماعی در بعد هنجارهای مشترک آن، از جمله احساس مسئولیت، تعهد، صمیمیت و جز آن کمک شایانی کرده و موجبات تقویت اجتماع مسجد محور را فراهم می‌کند. چنین اجتماعی خود را فقط در برابر خداوند مسئول دانسته و جز از او خشیت و هراس به خود راه نمی‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۷، ص ۳۱۵). از این رو، شاخصه بعدی عامران مسجد، عدم خشیت از غیرخداوند معرفی شده است.

بنابراین، در تحلیل اجتماع مسجد محور باید گفت قوام آن از ایمان به خداوند نشأت گرفته است. به طوری که هر اقدامی در آن، معنای خویش را از ایمان دریافت می‌کند. این هنجار مشترک، سبب زایش اعمال صالح می‌شود که در بستر نهاد مسجد به دلیل رویکرد اجتماعی آن به سه عنصر

اقامه نماز، ایتای زکات و عدم خشیت از غیر تأکید شده است. اقامه نماز به صورت جماعت در مسجد احساس هویت جمعی به افراد اجتماع می‌بخشد و آن‌ها را در یک کل بزرگ‌تر به تصویر می‌کشد. هویت جمعی یادشده زمینه‌ساز تعهدات متقابل افراد جامعه به یکدیگر است که در این آیه شریفه به مقوله زکات به عنوان تعهدات طرفینی افراد اشاره شده است. این تعهد مالی ابعاد دیگری از هنجارهای مشترک مانند تعاون، مساعدت و صمیمیت و جز آن را به وجود می‌آورد. همه این موارد به صلابت اجتماع مسجد محور کمک می‌کند و بر انسجام آن می‌افزاید.

جدول ۱. هنجارهای مشترک عامران مسجد

ایمان	
مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی	اعمال صالح ناشی از ایمان
احساس هویت جمعی	اقامه نماز
تعهد	
تعاون	ایتای زکات
مساعدت متقابل	
صمیمیت و زوده‌شدن کینه‌ها	
صلابت و قوام جمعی	عدم خشیت از غیر

بررسی نماگر اعتماد در نهاد مسجد و نقش آن در افزایش سرمایه اجتماعی

اعتماد یکی از جنبه‌های اساسی حیات اجتماعی انسان است. اهمیت اعتماد در روابط و تعاملات اجتماعی طوری است که می‌توان آن را قوام‌بخش جامعه در سطوح مختلف آن در نظر گرفت. در حقیقت، اعتماد با روابط اجتماعی ارتباط مستقیم دارد، بدین صورت که هر چه میزان اعتماد اجتماعی میان افراد و گروه‌ها و سازمان‌های اجتماعی به جامعه بیشتر باشند، به همان میزان روابط اجتماعی شدت، تنوع، ثبات و پایداری بیشتری دارد. تعریف‌های گوناگونی برای اعتماد بیان شده است. برخی با در نظر گرفتن اعتماد به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر در مبادلات اجتماعی، آن را خطرپذیری داوطلبانه یک شخص در برابر شخص دیگر تعریف کرده‌اند. در تعریفی دیگر، اعتماد منعکس‌کننده باور یا انتظار افراد درباره نیت خیرخواهانه فرد یا گروه مقابل است، یا اعتماد

عبارت است از تمایل به خطرپذیری در برابر دیگران که ناشی از باور به نیت خوب، صداقت، شایستگی و شفافیت آنان است (افجه و محمودزاده، ۱۳۹۰، ص ۶-۵). بر این اساس، اعتماد تمایل به نگرش مثبت در برابر فردی دیگر است و نوعی انتظار مثبت درباره بی‌تمایلی دیگران به ضربه‌زدن به فرد است.

با توجه به تعریف‌های متعدد اعتماد، چهار عنصر اعتماد به حسن نیت، اعتماد به شایستگی، اعتماد به صداقت و اعتماد به شفافیت و صراحت افراد مؤلفه‌های اصلی تشکیل‌دهنده آن است. بررسی گزاره‌های آیات و روایات وارد شده در زمینه نهاد مسجد نشان می‌دهد طراحی این نهاد برای دستیابی به عنصر اعتماد در روابط اجتماع مسجد محور دو بعد دارد. بخشی از این گزاره‌ها اندیشه افراد را در حوزه روابط متقابل تصحیح می‌کنند و حضور در مسجد را نمادی برای حسن ظن قرار داده‌اند و آن را به عنوان ملاک روابط بینابینی تعیین می‌کنند. بخش دیگر ناظر بر ساختاری است که با توجه به نقش افراد حاضر در مسجد و روابط بین آن‌ها مبتنی بر نقش یاد شده به اعتمادزایی منجر می‌شود. شواهد آیه‌ای و روایی هر دو بخش در ادامه بیان می‌شود:

تصحیح اندیشه افراد در حوزه روابط متقابل

بخش عمده‌ای از اعتماد و بی‌اعتمادی بین افراد در یک جامعه معلول حسن ظن و سوءظن آنان به یکدیگر است. حسن ظن افراد به یکدیگر زمینه ایجاد اعتماد شده و به رابطه تعاملی منجر می‌شود، و برعکس، سوءظن نسبت به یکدیگر زمینه بی‌اعتمادی را فراهم کرده و تعامل افراد را مخدوش می‌کند، به این صورت که یا رابطه‌ای شکل نمی‌گیرد، یا در سطح محدودی و با اما و اگرهای زیادی شکل می‌گیرد.

نکته اساسی و قابل توجه در بحث ظن این است که آن نوعی از ادراک نفسانی است. بر این اساس، نمی‌توان از ورود آن در نفس جلوگیری کرد. آنچه مهم است، از بین بردن ظن بدی است که در دل وارد می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰ هـ ق، ج ۱۸، ص ۳۲۳). به این دلیل در برخی روایات راه فرار از سوءظن در عملی نکردن گمان بد قرار داده شده است: سه چیز است که وجود آن در مؤمن پسندیده نیست و راه فرار دارد، از جمله سوء ظن است که راه فرارش این است که به آن

جامه عمل نپوشاند (فیض کاشانی، ۱۳۸۸، ج ۵، ص ۲۶۹). بنابراین، نهی وارده در برخی آیات بر ظن ناظر به عملی کردن ظن است و نه خود آن: «یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...» (حجرات/۱۲).

طبیعی است که یکی از آثار اساسی و مهم ورود ظن نسبت به دیگری به نفس انسان، سلب اعتماد از آن است. کسانی که به دلیل سوءظن به دیگران، اعتماد خود را به آن‌ها سلب می‌کند، بدترین مردم در روایات خوانده شده‌اند: بدترین مردم کسی است که به دلیل سوءظن به هیچ کس اعتماد ندارد، و به دلیل اعمال بدش کسی به او اعتماد نمی‌کند (آمدی، ۱۳۸۴ هـ ق، ج ۲، ص ۱۰). فلسفه نهی از ظن بد به دیگران در اعتمادافزایی بین جامعه مؤمنین است، تا از این طریق، مسیر دستیابی آن جامعه به پیکره واحد مبتنی بر توحید هموار شود؛ زیرا در جامعه‌ای که اعتماد بین مردمان آن به دلیل سوءظن از بین برود، وحدتی حاصل نخواهد شد و جای آن را کثرت و اختلافات خواهد گرفت. از این رو، در آیات مرتبط با جریان افک، ضمن تذکر شدید به مؤمنان در سوءظن به یکدیگر و پخش شایعات مبتنی بر ظن در جامعه، به این مطلب اشاره می‌کند که دلیل نهی از سوءظن به مؤمنان این است که آن‌ها نیز مانند خود شما هستند و جان و نفس شما محسوب می‌شوند: «لَوْ لَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بِأَنفُسِهِمْ خَيْرًا وَ قَالُوا هَذَا إِفْكٌ مُّبِينٌ» (نور/۱۲)؛ چرا هنگامی که آن [بهتان] را شنیدید، مردان و زنان مؤمن گمان نیک به خود نبردند و نگفتند: «این بهتانی آشکار است»؟ تعبیر «انفسهم» در این آیه اشاره به این حقیقت دارد که در جامعه ایمانی، مؤمنان به منزله پیکری واحد در غم و شادی یکدیگر شریکند و اگر محتسی برای یکی از آن‌ها پیش آید، برای همه آن‌ها پیش آمده است. یعنی وظیفه مؤمن این است که هر چه درباره برادر دینی خود می‌شنود، از حسن ظن خود نسبت به او کم نکند و همان‌طوری که به خود حسن ظن دارد، به او هم حسن ظن داشته باشد (طبرسی، ۱۳۷۲ هـ ق، ج ۷، ص ۲۰۷). اقتضای ایمان، ظن خیر به مؤمنان و عدم طعن نزدن به آنان است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ هـ ق، ج ۳، ص ۴۲۴؛ بیضاوی، ۱۴۱۸ هـ ق، ج ۴، ص ۱۰۱). اقتضای ذاتی و طبیعی ایمان است که مؤمن را از فحشا و منکرات عملی و زبانی مانع است، پس کسی که متصف به ایمان است، باید به افراد دیگری که مانند او متصف به ایمانند ظن خیر داشته باشد، و درباره آنان بدون علم سخنی نگوید، زیرا همه

اهل ایمان مانند شخص واحدی اند که متصف به ایمان و لوازم و آثار آن است (طباطبایی، ۱۳۹۰ هـ.ق، ج ۱۵، ص ۹۱).

با این وصف، تنظیم روابط افراد در یک جامعه ایمانی باید بر اساس حسن ظن باشد. دستیابی به این مقوله جدای از نیاز به تعمیق ایمان افراد با رویکرد کاربست اجتماعی آن، نیاز به نهادهایی مانند مسجد دارد، زیرا این گونه نهادها در سامان بخشی پیش فرض های ذهنی افراد نسبت به یکدیگر مؤثرند. این اثربخشی در آیات و روایات متعدد به دو صورت مشاهده می شود.

بصیرت بخشی نسبت به خط نفاق بر مبنای عدم شفافیت و صراحت آن

از منظر آیات قرآن، عمارت مسجد و تأسیس آن به دو گونه امکان پذیر است. گونه اول، عمارت آن بر مبنای نفاق، که تفرقه در بین مؤمنان رویکرد اصلی آن است: «وَ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَ كُفْرًا وَ تَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ...» (توبه/۱۰۷)؛ و آنهایی که مسجدی اختیار کردند که مایه زیان و کفر و پراکندگی میان مؤمنان است. بی تردید یکی از ره آوردهای نفاق، عدم شفافیت و صراحت است. زیرا فرد منافق برای اظهار عقاید و باورهایش بر اساس حق عمل نمی کند، بلکه فقط منافع شخصی را مد نظر قرار می دهد (قطب، ۱۴۲۵ هـ.ق، ج ۱، ص ۵۱۵). از این نظر، ویژگی بارز آنان این است که صراحت و شفافیت در کردار و گفتار ندارند: «يَمْوُلُونَ بِأَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ» (آل عمران/۱۶۷). امام سجاد (ع) برای شخص منافق ویژگی هایی بر شمرده است که در روابط اجتماعی ثمره ای جز بی اعتمادی به همراه ندارند: منافق کسی است هرگاه با تو حرف می زند، دروغ می گوید و اگر به تو وعده می دهد، خُلف وعده می کند، هر وقت امانت به او سپردی به تو خیانت می نماید و چنانچه با او مخالفت کنی در پشت سر، تو را غیبت می کند (مجلسی، ۱۴۱۲ هـ.ق، ج ۷۲، ص ۲۰۵). این خصایص سبب می شود دیگران به نحوه وفاق و همراهی با شخص منافق واقف نباشند: «مَنْ كَثُرَ نِفَاقَهُ لَمْ يَعْرِفْ وَفَاقَهُ»؛ کسی که نفاق و دورویی اش زیاد باشد، وفاق و همراهی اش با انسان مشخص نمی شود. نتیجه طبیعی این امر سلب اعتماد از چنین شخصی در روابط اجتماعی است.

بنابراین، بر پایه چنین ترسیمی از مسجد، خداوند متعال، پیامبر خویش را از نماز گزاردن و حتی حضور در مسجدی که به بنیان انسجام بخش جامعه اسلامی یعنی اعتماد آسیب می زند، نهی

می‌کند: «لا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا». آن حضرت نیز نه فقط در چنین مسجدی حضور نیافتند، بلکه جمعی را فرمان دادن تا آن را به آتش کشند. حتی بنا بر نقلی، زمین آن به مزبله‌دان تبدیل شد (طبرسی، ۱۳۷۲ هـ.ق، ج ۵، ص ۱۱۰)

در حقیقت، خداوند به منظور حفظ شفافیت و صراحت در روابط افراد حاضر در مسجد نسبت به حضور خط نفاق و پیامدهای آن در مسجد هشدار می‌دهد تا مسلمانان را از قرارگرفتن در چنین خطی برحذر دارد و زمینه انسجام اجتماعی را فراهم کرده باشد.

قداست‌بخشی به نیت افراد مسجدی

اما گونه دوم از عمارت و تأسیس مسجد از منظر آیات قرآن بر مبنای تقوا به تصویر کشیده شده است: «... لَمَسْجِدٍ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ» (توبه/۱۰۸)؛ ... چرا که مسجدی که از روز نخستین بر پایه تقوا بنا شده، سزاوارتر است که در آن [به نماز] ایستی. [و] در آن، مردانی‌اند که دوست دارند خود را پاک سازند، و خدا کسانی را که خواهان پاکی‌اند دوست می‌دارد. این طهارت شامل اراده برای هر دو قسم ظاهری و باطنی است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۸، ص ۱۴۰). با این بیان، به نیت‌های افرادی اشاره می‌کند که قصد اقامه شعائر در مسجد را دارند. این خود بیان‌کننده این مطلب است که اگر مسجدی بر اساس تقوا بنا شود، افرادی که در آن آمدورفت می‌کنند، نیتی جز طهارت خویش ندارند. این بیان نوعی زمینه‌سازی برای حسن ظن به آنان است. برخی از روایات پیرامون مسجد مؤید این مطلبند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: هر کس نمازهای پنج‌گانه خود را در مسجد به صورت جماعت اقامه کند، پس بر او گمان نیک برسد (حر عاملی، ۱۴۰۱ هـ.ق، ج ۸، ص ۲۸۶). بر اساس روایت دیگری از آن حضرت، رفت‌وآمد شخص به مسجد گواه بر ایمان اوست (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ هـ.ق، ج ۶، ص ۱۷۶۶). یعنی نسبت به شخصی که به مسجد رفت‌وآمد دارد، باید ظن خیر نسبت به ایمان او شود. بنابراین، از جمله کارکردهای اساسی مسجد در جوامع اسلامی این است که این نهاد زمینه حسن ظن افراد نسبت به یکدیگر و در نتیجه اعتماد آنان به هم را فراهم می‌کند. این امر از طریق سامان‌بخشی به پیش‌فرض‌های ذهنی افراد نسبت به یکدیگر از رهگذر نهاد مسجد تحقق می‌یابد.

طراحی ساختار روابط بین افراد

شالکه و بن‌مایه مسجد مرکب از امام جماعت و مأمومین است و همه کارکردهای مسجد به نحوی از این دو عنصر نشأت می‌گیرند. بررسی روایات پیرامون ارتباط متقابل بین امام جماعت و مأمومین و نیز بین مأمومین و نقش‌هایی که هر یک به تناسب جایگاه خویش دارند، مؤید این مطلب است که ساختار ارتباطی بین این عناصر به گونه‌ای طراحی شده است که اعتمادزایی جزء جدایی‌ناپذیر آن است. رسول خدا (ص) می‌فرماید: امام جماعت هر جمعی نماینده آنان‌در پیشگاه خداوند- است. پس برای امامت جماعت خود بهترین‌ها را برگزینید (مجلسی، ۱۴۱۲هـ.ق، ج ۸۸، ص ۱۰۹).

یکی از اساسی‌ترین روش‌های اعتماد به امامت شخص بر اطمینان و اعتماد عده‌ای از مؤمنان به او قرار داده شده است، به طوری که اگر کسی بدون هیچ‌گونه شناختی از امام جماعت مشاهده کند که عده‌ای از مؤمنان به او اقتدا کرده‌اند، خود گواه بر عدالت و وثاقت آن امام است. علاوه بر این، اگر کسی خودش را برای امامت جماعتی از مردم عادل نداند، ولی مأمومین او را عادل بدانند، جایز است امامت آن جماعت را برعهده بگیرد (موسوی‌الخمنی، ۱۳۷۹، ص ۲۷۵). هر گونه تجسس و واکاوی بی‌دلیل درباره احراز وثاقت فرد برای امام جماعت از سوی همه مؤمنان لازم نیست و صرف اعتماد عده‌ای به یک شخص، موجبات اعتماد را فراهم می‌کند. این مقوله به‌طور غیرمستقیم روح حسن ظن را بین مؤمنان افزایش می‌دهد و سبب الفت و انس آنان با یکدیگر می‌شود.

از طرفی، از جمله عوامل اعتمادزا در سطح روابط مأمومین در مساجد، وضع دستورالعمل‌های فقهی و اخلاقی است که جهت‌گیری اصلی آن‌ها جلوگیری از ظهور و بروز اختلافات در هر سطحی، از جمله طبقات اجتماعی مختلف است. نهی از تفاخر در مسجد، نمونه بارز این نهی‌ها است. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: از مباهات و مفاخرت مردم به یکدیگر در مساجد نهی شده است. این نهی دلیل‌های گوناگونی دارد. از جمله این دلیل‌ها تأثیر مباهات و مفاخره به دیگران در ایجاد بی‌اعتمادی و اعتمادسوزی است، با این توضیح که اختلاف طبقاتی و تفاخر برخی بر برخی

دیگر سبب بی‌اعتمادی بخش عمده‌ای از جامعه به بخش دیگر می‌شود و زمینه را فراهم می‌کند که افراد بر اساس بی‌اعتمادی روابط خویش را تنظیم کنند، زیرا تفاخر سبب تحقیر و تحریک احساس و عواطف می‌شود. طبیعی است که شخص تحقیر شده به صورت‌های گوناگون واکنش نشان می‌دهد که مهم‌ترین آن‌ها سلب اعتماد به کسی است که مباحثات و فخر فروشی می‌کند. بنابراین، روابط افراد در مسجد نه بر اساس تفاوت‌های اجتماعی، بلکه بر اساس تقوا طراحی شده است. این امر زمینه پیدایش اعتماد بین طبقات مختلف اجتماعی و قرابت آنان به یکدیگر را فراهم کرده و سرمایه اجتماعی تولید می‌کند.

جدول ۲. چارچوب طراحی شده با محوریت مسجد به منظور ایجاد اعتماد

عناصر خروجی اعتمادساز	طرق فرعی اعتمادساز	طرق اصلی اعتمادساز
شفافیت و صراحت	بصیرت‌بخشی نسبت به خط نفاق	تصحیح اندیشه در روابط متقابل
حسن ظن	قداست‌بخشی به نیت	
مبنای قرارداد اعتماد افراد به امام برای	طراحی ارتباط امام و مأموم	طراحی ساختار روابط افراد
احراز وثاقت امام		
جلوگیری از بروز و ظهور طبقات	طراحی روابط مأمومین	
اجتماعی		

بررسی نماگر مشارکت در نهاد مسجد و نقش آن در افزایش سرمایه اجتماعی

مفهوم مشارکت از دیرباز و هم‌زمان با پیدایش حیات اجتماعی انسان به تناسب اقتضائات گوناگون آن به شیوه‌های گوناگون مورد توجه بوده است. از این نظر، برخی بر این باورند که نظر و عمل مشارکت در بطن هر جامعه و در مفاهیمی مانند دل‌بستگی، اتحاد، همکاری، انجمن و مانند آن‌ها نهفته است و از قدیم شالوده پیدایش اجتماعی انسان‌شناختی نوع بشر تلقی شده است (اکبری، ۱۳۸۳، ص ۲۸). برای مشارکت تعریف‌های گوناگونی بیان شده است. برخی مشارکت را به معنای به‌کارگرفتن منابع شخصی به‌منظور سهم‌شدن در اقدامی جمعی دانسته‌اند (محسنی و جاراللهی، ۱۳۸۲، ص ۱۲). سازمان بین‌المللی کار (I.L.O) مشارکت را سهم افراد یا گروه‌های سازمان‌یافته و

جمعیت فعال اقتصادی در تسریع اهداف اقتصادی و اجتماعی بیان می‌کند (اکبری، ۱۳۸۳، ص ۲۹). همچنین، در تعریف مشارکت گفته شده است: «مشارکت مردمی به معنای کوشش و تلاش جمعی در یک چارچوب سازمانی است که اعضا با ائتلاف منابع درصدد دستیابی به اهداف خودشان هستند. در نتیجه، مشارکت فرایندی فعال است که هر یک از مشارکت‌کنندگان به واسطه اندیشه، تأمل و نظارت فعالشان به اقدام و عمل مشارکتی ترغیب می‌شوند» (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳، ص ۲۹۱).

بنابراین، مشارکت اجتماعی را می‌توان فرایند سازمان‌یافته‌ای دانست که از سوی افراد جامعه به‌طور آگاهانه، داوطلبانه و جمعی با در نظر داشتن هدف‌های معین و مشخص به منظور سهیم شدن در منابع قدرت انجام می‌گیرد. شهود چنین مشارکتی، وجود نهادهای مشارکتی مانند انجمن‌ها، گروه‌ها، سازمان‌های محلی و غیردولتی است (ازکیا و غفاری، ۱۳۸۳، ص ۲۹۱). شایان ذکر است عضویت در یک گروه یا اجتماع، منفک از مشارکت اجتماعی است. زیرا هر عضویتی لاجرم به مشارکت منجر نمی‌شود. امکان دارد فرد عضو گروه و اجتماعی باشد، اما به دلایل گوناگونی از جمله نداشتن هنجارهای مشترک و نیز بی‌اعتمادی به دیگر اعضای گروه، در فرایندهای اجتماعی آنان شرکت نکند.

از این رهگذر باید گفت نماگر مشارکت فرایندی است که از تمایل فرد به مشارکت بر اساس هنجارهای مشترک و اعتماد شروع می‌شود و در بستر یک گروه و یا سازمان و جز آن تحقق می‌یابد. مشارکت می‌تواند در دو سطح مطرح باشد. نخست، بعد ذهنی مشارکت که همان تمایل به مشارکت اجتماعی است که در نتیجه، اعتماد و سایر عوامل زمینه‌ساز در افراد ایجاد می‌شود. دوم، بعد عینی و رفتاری مشارکت، که به صورت عضویت، نظارت، اجرا و تصمیم‌گیری بروز می‌کند، که همان پیوند عینی افراد است (موسوی، ۱۳۸۵، ص ۶۷). مسجد نقشی بی‌بدیل و تعیین‌کننده در زمینه‌سازی برای مشارکت افراد دارد. از منظر سطح نخست مشارکت باید گفت نهاد مسجد می‌تواند برای تحقق این بعد از مشارکت بستر مناسبی باشد، زیرا اجتماع شکل گرفته با محوریت مسجد هنجارهای مشترکی در ابعاد اندیشه و رفتار دارد. علاوه بر این، زمینه اعتماد افراد به

یکدیگر در بستر مسجد فراهم است. این دو عنصر می‌تواند موجبات تمایل افراد به مشارکت در بعد ذهنی آن را فراهم کند. با تحقق این امر، زمینه برای مشارکت افراد در بعد عینی آن در بستر مسجد فراهم است. بسترهای متعددی از این بعد در طول تاریخ مسجد قابل احصا شده است.

نماز جماعت یکی از مصادیق مشارکت افراد است که در بعد عبادی مسجد تصورشدنی است و زمینه را برای مشارکت افراد در سطح اعمال عبادی فراهم می‌کند. مناسکی مانند نماز جماعت، اعتکاف و جز آن از جمله این موارد است که در هر یک از آن‌ها تدابیری اندیشیده شده است که فرد با مبادرت به آن‌ها در جریان مشارکت قرار می‌گیرد.

بستر دیگر برای مشارکت افراد در بعد آموزشی مطرح شده است. در منابع روایی، مسجد به عنوان محلی برای آموزش و علم‌اندوزی معرفی شده است. در این زمینه رسول خدا (ص) در سفرهای به ابوذر، هر نشستی در مسجد جز در سه مورد نمازگزاردن، ذکرگفتن و بحث علمی را بیهوده دانسته است (مجلسی، ۱۴۱۲هـ.ق، ج ۷۷، ص ۸۶). بسترهای دیگری مانند انجام‌دادن امور قضایی و اقامه عدل و اجرای احکام الهی در آن (احسائی، ۱۴۰۵هـ.ق، ج ۲، ص ۳۴۴)، امور نظامی و بسیج مردمی (واقفی، ۱۳۶۹، ص ۱۵۲) و جز آن، نشان‌دهنده این است که مسجد باید به محل و محفلی برای رجوع مردم به آن تبدیل شده و خود مردم با شکل‌گیری اجتماعات گوناگون در آن به تدبیر امور خویش در حوزه‌های مختلف بپردازند.

بحث و نتیجه

ویژگی ذاتی سرمایه اجتماعی این است که در روابط اجتماعی شکل می‌گیرد. به تعبیر دیگر، درون ساختار روابط افراد می‌توان سرمایه اجتماعی را یافت. بر این اساس، لازمه اصلی تشکیل سرمایه اجتماعی تمایل افراد برای حضور در یک اجتماع است تا از طریق پیوند ساختاری بین آنان سرمایه اجتماعی شکل گیرد. تمایل یادشده مبتنی بر یک‌سری مؤلفه‌هایی است که سبب انگیزش افراد در پیوستن به شبکه ارتباطی است. مهم‌ترین این مؤلفه‌ها هنجارهای مشترک و اعتماد است. نهاد مسجد در فراهم کردن زمینه برای تمایل و انگیزش افراد به حضور در اجتماعی منسجم، نقش اساسی ایفا می‌کند. این نقش‌آفرینی از دو نظر انجام می‌گیرد. نخست، مبتنی بر هنجار مشترک

ایمان و با مصادیق عملی اقامه نماز، ایتای زکات و عدم خشیت از غیر، سبب تولید هنجارهایی مانند احساس هویت جمعی، تعهد، تعاون، مساعدت متقابل، صمیمیت و صلابت و قوام جمعی می‌شود؛ دوم، مبتنی بر اعتماد است که شفافیت و صراحت، حسن ظن، مبنا قرار دادن اعتماد افراد به امام جماعت برای احراز وثاقت امام جماعت، و جلوگیری از بروز و ظهور طبقات اجتماعی از مصادیق اعتمادزا در نهاد مسجد است. این دو جنبه با تفصیلهایی که بیان شد، سبب انگیزش افراد و تمایل بخشی به آنان برای حضور در نهاد مسجد و اجتماع آن شده و موجب تحقق جزء اول از سرمایه اجتماعی با محوریت نهاد مسجد می‌شود.

واضح است سرمایه تکوین یافته از تمایل افراد به حضور در اجتماع و تحقق آن زمانی به نقطه عزیمت خود می‌رسد که سرمایه تولید شده برای اهداف اجتماع یاد شده قرار بگیرد. این امر از طریق مشارکت افراد و در حقیقت، پیوند عینی آنان در مرحله رفتار صورت می‌پذیرد. نهاد مسجد به دلیل جایگاهی که در صدر اسلام در آن تعریف شده و کارکردهایی که برای آن لحاظ شده است، ظرفیت دارد که بتواند پذیرای افراد در اجتماعات مختلف با اهداف گوناگون باشد که از طریق هنجارهای مشترک و اعتماد پیوند ذهنی دارند.

پیشنهادها

بر مبنای آنچه بیان شد، پیشنهادهایی به شرح زیر برای پررنگ کردن نقش مساجد در ایجاد سرمایه اجتماعی بیان می‌شود:

پیشنهادهای کاربردی

پیشنهادهای کاربردی تحقیق حاضر به شرح زیر است:

- توسعه مساجد محله محور و عرضه خدمات مورد نیاز ساکنان محله؛
- توسعه کارکردهای مسجد با تأسیس نهادهای گوناگون مانند نهادهای اقتصادی و مالی، فرهنگی، آموزشی و جز آن به منظور در نظر گرفتن سلیقه‌های گوناگون ساکنان محله؛
- تعمیق روابط اجتماعی مسجد محور از طریق مشارکت دادن افراد در برنامه‌های گوناگون؛

- بازتعریف و تعمیق جایگاه امامت جماعت مسجد و بسترسازی برای حضور فعال و اثرگذار او در تنظیم روابط اجتماع مسجدمحور.

پیشنهادهای پژوهشی

پیشنهادهای پژوهشی تحقیق حاضر به شرح زیر است:

- شناسایی مساجد موفق در سطح کشور و بررسی نماگرهای مورد بحث پژوهش حاضر در آن مساجد از طریق طراحی پرسشنامه‌های علمی؛
- بررسی احادیث وارد در ذیل مسجد و انجام‌دادن پژوهش فقه‌الحدیثی درباره آنان بر مبنای تشکیل گونه‌های مختلف حدیثی در زمینه نماگرهای یادشده؛
- بررسی سیر تاریخی تکوین مساجد و نقش ائمه معصومین (علیهم‌السلام) در آن.

منابع و مأخذ

قرآن مجید

۱. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد (۱۴۱۹هـ.ق). *تفسیر القرآن العظیم*. ریاض: مکتبه نزار.
۲. احسائی، علی بن ابراهیم (۱۴۰۵هـ.ق). *عوالی اللالی*. قم: انتشارات سیدالشهدا.
۳. ازکیا، مصطفی؛ غلامرضا، غفاری (۱۳۸۳). *توسعه روستایی با تأکید بر جامعه روستایی ایران*. تهران: نشر نی.
۴. افجه، سیدعلی اکبر؛ محمودزاده، سیدمجتبی (۱۳۹۰). *الگوی اثرگذاری سرمایه اجتماعی بر عملکرد سازمان. پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی*، دوره ۱، شماره ۲، صفحات ۲۲-۱.
۵. اکبری، امین (۱۳۸۳). *نقش سرمایه اجتماعی در مشارکت: بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر مشارکت سیاسی، اجتماعی (مطالعه موردی: روستای فارسنج از توابع سقز)*. تهران: دانشگاه تهران (دانشکده علوم اجتماعی).
۶. الوانی، سیدمهدی؛ سیدنقوی، میرعلی (۱۳۸۱). *سرمایه اجتماعی: مفاهیم و نظریه‌ها*. فصل‌نامه مطالعات مدیریت، دوره ۱۰، شماره‌های ۳۳ و ۳۴، صفحات ۲۶-۳.
۷. آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۷۸هـ.ق). *غررالحکم و دررالکلم*. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۸. بیضاوی، عبدالله بن عمر (۱۴۱۸هـ.ق). *أنوار التنزیل و أسرار التأویل*. بیروت: داراحیا التراث العربی.
۹. پیران، پرویز؛ موسوی، میرطاهر؛ شیانی، ملیحه (۱۳۸۵). *کارپایه مفهومی و مفهوم‌سازی سرمایه اجتماعی*. فصل‌نامه رفاه اجتماعی، سال ۶، شماره ۲۳، صفحات ۴۴-۹.
۱۰. حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۱هـ.ق). *وسائل الشیعه الی تفصیل مسائل الشیعه*. تهران: انتشارات المکتبه الاسلامیه.
۱۱. خواجه‌نود بدیعی، رقیه؛ صفری، ندا؛ صفری، چابک (۱۳۹۳). *نقش مسجد در افزایش سرمایه*

- اجتماعی در شهرهای اسلامی. اولین همایش ملی در جستجوی شهر فردا و اکاوی مفاهیم و مصادیق در شهر اسلامی - ایرانی، تهران: شرکت دیبا افق رایا.
۱۲. سمیعی، محمد (۱۳۹۳). سرمایه اجتماعی مساجد و انقلاب اسلامی ایران: مطالعه موردی شبکه اجتماعی مسجد هدایت. پژوهشنامه علوم سیاسی، دوره ۹، شماره ۴، صفحات ۱۰۲-۷۳.
۱۳. صادقی، یوسف؛ خنیفر، حسین (۱۳۹۴). بررسی مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی اسلامی در نص و احادیث در رهگذر رابطه علم و دین. مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۲، شماره ۳، صفحات ۳۱۷-۳۴۶.
۱۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ ه.ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۱۵. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ه.ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
۱۶. طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ ه.ق). الأمالی. قم: دارالتقافه.
۱۷. عرب بافرانی، بهنام (۱۳۹۳). بررسی نقش مساجد به عنوان ابزار مهندسی فرهنگی در سرمایه اجتماعی، کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. قم: مرکز راهبری مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ عمومی استان بوشهر.
۱۸. علاء‌الدین، علی بن حسام (متقی الهندی) (بی تا). کنز العمال. بیروت: مؤسسه الرساله.
۱۹. فتحی، حسن (۱۳۷۹). اسلام و مکانیزم نظارت و صلح. لندن: مؤسسه مطالعات اسلامی.
۲۰. فقیهی، ابوالحسن؛ فیضی، طاهره (۱۳۸۵). سرمایه اجتماعی: رویکردی نو در سازمان. دانش مدیریت، دوره ۱۹، شماره ۷۲، صفحات ۴۶-۲۳.
۲۱. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹). پایان نظم. ترجمه غلام عباس توسلی، تهران: جامعه ایرانیان.
۲۲. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۳۸۸ ه.ق). المحججه البیضاء فی تهذیب الاحیاء، تهران: مکتبه الصدوق.
۲۳. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ ه.ق). الوافی. اصفهان: مکتبه الامام امیرالمؤمنین (ع).
۲۴. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ ه.ق). تفسیر الصافی. ایران: مکتبه الصدر.
۲۵. قطب، سید (۱۴۲۵ ه.ق). فی ظلال القرآن. بیروت: دارالشروق.

۲۶. قلیچلی، بهروز (۱۳۸۸). مدیریت دانش: فرایند خلق، تسهیم و کاربرد سرمایه فکری در کسب و کارها. تهران: انتشارات سمت.
۲۷. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب (۱۴۰۷هـ.ق). الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۸. مجلسی، محمدباقر (۱۴۱۲هـ.ق). بحارالأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمه الأطهار. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۹. محسنی، منوچهر؛ جاراللهی، عذرا (۱۳۸۲). مشارکت اجتماعی در ایران. تهران: آرون.
۳۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۹). تحریرالوسیله، قم: دارالعلم.
۳۲. موسوی، میرطاهر (۱۳۸۵). مشارکت اجتماعی یکی از مؤلفه‌های سرمایه اجتماعی، فصل‌نامه رفاه اجتماعی، دوره ۶، شماره ۲۳، صفحات ۹۲-۶۷.
۳۳. نظریور، محمدنقی؛ منتظری مقدم، مصطفی (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی؛ مطالعه‌ای درباره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام. فصل‌نامه اقتصاد اسلامی، دوره ۱۰، شماره ۳۷، صفحات ۸۷-۵۷.
۳۴. نظریور، محمدنقی؛ منتظری مقدم، مصطفی (۱۳۸۹). سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی؛ مطالعه‌ای درباره مشارکت اجتماعی از منظر اسلام. نشریه اقتصاد اسلامی، دوره ۱۰، شماره ۳۷، صفحات ۸۷-۵۷.
۳۵. نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸هـ.ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. بیروت: مؤسسه آل‌البیت.
۳۶. واقدی، محمد بن عمر (۱۳۶۹). المغازی. ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

1. Barbieri, P. (2003). Social capital and self-employment: a network analysis experiment and several consideration. *Journal of International Sociology*, 18(4), 681-701
2. Cuesta, J. (2009). Social capital, crime and welfare: The case of Colombia and Honduras. A chapter in: *Social capital and peace-building* (pp.37-56), Ed. by Michaelene Cox, London: Routledge.

3. Gilbert, L. (2009). Analyzing the dark side of social capital: Organized Crime in Russia. A chapter in: *Social capital and peace-building* (pp.57-74), Ed. by Michaelene Cox, London: Routledge.
4. Halpern, D. (2005). *Social capital*. First Ed., Cambridge: Polity Press.
5. Lin, L. (2004). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Nahapiet, J.; Ghoshal, S. (1998). Social capital, intellectual capital, and the organizational advantage. *Journal of Academy of Management Review*, 23(2), 242-266
7. Rogers, S.; Halstead, J.; Gardner, K.; Carlson, C. (2011). Examining walkability and social capital as indicators of quality of life at the municipal and neighborhood scales. *Applied Research Quality Life*, 6, 201-213.
8. Yang, J.; Brashear Alejandro, T.G.; Boles, J.S. (2011). The role of social capital and knowledge transfer in selling center performance. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 26(3), 152-161.